Bodnár-Király Tibor

Enciklopédia magyar nyelven? Enciklopédizmus és a felvilágosodás vége a XIX. századi Magyarországon*

ORCID: 0000-0001-6521-5668

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.10

This article explores how the emergence of a vernacular encyclopedic tradition coincided with a departure from the encyclopedia as an Enlightenment form of intellectual communication. It further considers how this disengagement from Enlightenment epistemic practices could remain largely unrecognised by contemporaries in the early nineteenth century. Drawing on latest contributions to the historiography, the article pays particular attention to the relationship between *historia litteraria* and encyclopedism, as well as to the European embeddedness of intellectual developments in Hungary. It then examines the Eschenburg encyclopedia translated by István Lánghy (1796–1832) and asks how the creation of a Hungarian-language encyclopedia relied on practices of translation and contributed to shaping contemporary conceptions of the history of science. The conclusion suggests that approaching the end of the Enlightenment through the history of encyclopedic literature offers a productive perspective for the history of science, yielding both methodological and interpretative insights.

Keywords: encyclopedia, historia litteraria, the end of Enlightenment, history of science, nineteenth-century Hungary

Kulcsszavak: enciklopédia, historia litteraria, felvilágosodás vége, tudománytörténet, XIX. századi Magyarország

Bevezetés

Az elmúlt időszak felvilágosodáskutatásának fejleményei közé tartozik a korszak lezárulását kísérő prognózisok és kommunikációs stratégiák iránti fokozott érdeklődés. Miközben a szakirodalomban továbbra is tartja magát a hagyományos periodizáció – miszerint a felvilágosodás Európában az 1790-es években, a francia forradalom kibontakozásának időszakában ért véget –, az újonnan támadt érdeklődés mögött inkább a demokráciák hanyatlásának eszmetörténeti párhuzamait kereső prezentista nézőpont mutatkozik meg.[1] Alábbi tanulmány abból indul ki, hogy a felvilágosodás végéről szóló diszkusszió – miközben részben

* Köszönöm Balogh Piroskának a szöveg kéziratához fűzött javaslatait.

[1] John Robertson: „Europe's Enlightenment". In: *The Oxford Handbook of Early Modern European History 1350–1750*. Szerk. Hamish Scott, 2. köt., Oxford, Oxford University Press, 2015. 142.

ismert szempontokat vet fel a felvilágosodás hanyatlásával, civilizációs vívmányainak elvesztésével, a szekuláris rajongás mérsékelt kritikájával, illetve ezek XVIII. századi kortárs értelmezéseivel kapcsolatban – kevésbé alkalmazható a strukturális változások, valamint a kommunikációs szint alatti kontinuitások és diszkontinuitások vizsgálatában.[2]

A tanulmány a felvilágosodás végét a késő felvilágosodás enciklopédizmusa felől tárgyalja. Ahogy arra a kutatás több ízben felhívta a figyelmet, az antik előzményeket követően az enciklopédia középkor óta létező műfaját az *Encyclopédie* emelte be a felvilágosodás kommunikációs eszköztárába.[3] Miközben a franciaországi fejleményeknek megkérdőjelezhetetlen hatása volt a század második felének tudományos kiadványaira, a korabeli enciklopédia-mozgalmak legpolitikusabb vállalkozásaként egyúttal kivételt is képezett.[4] Ennek megfelelően az enciklopédia és a felvilágosodás közötti asszociatív kapcsolat a korszak politikai gondolkodásában is hivatkozási ponttá vált, a francia háborúk időszakában pedig kifejezetten negatív és kritikai előjelet kapott.[5] A korabeli visszaemlékezésekben, illetve a magyarországi hírlap- és folyóiratirodalomban egyaránt jelenlévő álláspont ugyanakkor kevésbé a felvilágosodás lezárásaként, mintsem az *ancien régime* Európájának rendjét átformáló forradalom elutasításaként volt értelmezhető. Az enciklopédia és az enciklopédisták „filozófiájának" elutasítása tudománytörténeti értelemben nem befolyásolta a műfaj magyarországi meghonosítását. Mindezt figyelembe véve a magyarországi kontextusban tehát mintha éppen egy fordított folyamat ment volna végbe. Miközben a cenzúra által kontrollált hivatalos nyilvánosságban a felvilágosult abszolutizmus véget ért, majd a háborús időszakban megkezdődött a francia felvilágosodás kritikai átértékelése is, a nyomtatott kiadványok és könyvpiaci termékek között egyre népszerűbb „enciklopédiák" révén nemcsak a szövegek, eszmék, retorikák és gondolatok, hanem a pedagógiai célkitűzések szintjén is még folytatódott a felvilágosodás.[6]

A szoros ok-okozati kapcsolat az enciklopédia angol–francia hagyománya, a felvilágosodás vége és a kibontakozó anyanyelvű enciklopédikus irodalom között sem a korban, sem a későbbi történeti emlékezetben nem merült fel. A jakobinus

[2] Vö. Richard Whatmore: *The End of Enlightenment: Empire, Commerce, Crisis*. London, Penguin, Allen Lane, 2023. XXIX–XXX, XXXI–XXXII, 6.

[3] A középkori és kora újkori enciklopédiákhoz ld. *Enzyklopädistik 1550–1650. Typen und Transformationen von Wissensspeichern und Medialisierungen des Wissens*. Szerk. Martin Schierbaum, Berlin, LIT Verlag, 2009. A humanista lexikográfiai hagyományhoz ld. *Dictionarium 1604 – Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29*. Szerk. Szabó András, Budapest, OSZK – Osiris Kiadó, 2007. A felvilágosodás és az enciklopédia találkozásához ld. Ulrich Johannes Schneider: „Der Aufbau der Wissenswelt". In: *Kulturen des Wissens im 18. Jahrhundert*. Berlin – New York, De Gruyter, 2008. 85.

[4] Ulrich Dieser: „Encyclopédie". In: *Handbuch Europäische Aufklärung: Begriffe, Konzepte, Wirkung*. Szerk. Heinz Thoma, Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2015. 145–146.

[5] A francia enciklopédiával szembeni kritika a kötetek megjelenésével párhuzamos bontakozott ki. Dieser, i. m., 145–146. A XIX. századi európai forradalomellenesség kontextusához ld. Bee Wilson: „Counter-revolutionary Thought". In: *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*. Szerk. Gareth Stedman Jones – Gregory Claeys, Cambridge, Cambridge University Press, 2011. 9–38.

[6] A forradalmi eszmék recepciójához ld. Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, Franklin Társulat, 1924.

perek és a francia háborúk tapasztalata nyomán gyakoribb volt a magyarországi törekvéseket – azok mérsékelt és békés céljaira hivatkozva – leválasztani a politikailag kompromittálódott „forradalmi" vagy „radikális" változattól.[7] Ez persze nem jelentette azt, hogy a magyarországi folyamatok apolitikusak lettek volna, mint ahogy az sem állítható, hogy az elsődleges mintát adó német kulturális hatáson túl semmilyen hatása ne lett volna az enciklopédizmus újabb francia fejleményeinek. A magyarországi enciklopédikus törekvések és a felvilágosodás vége közötti aszinkronitás egyúttal arra a kérdésre is felhívja a figyelmet, hogy a szóban forgó elcsúszás milyen kölcsönhatások, tradíciók és dinamikák hatásának következménye volt. Milyen szerepe volt ebben az egyes aktoroknak? Miként működött az enciklopédia műfaja ebben a felvilágosodás utáni periódusban?

Az előbbiek tükrében a tanulmány elsődleges célja annak a problémának a megragadása, hogy a francia és német előképekből inspirálódó magyarországi kontextusban miként kapcsolódott össze az anyanyelvű enciklopédia-hagyomány megteremtése az enciklopédiával mint felvilágosult kommunikációs műfajjal való szakítással. Emellett arra is keresi a választ, hogy ez a szakítás miként maradhatott láthatatlan a XIX. század eleji kortársak számára. Tanulmányomban először röviden ismertetem a szakirodalom álláspontját a kérdésben, külön kiemelve a *historia litteraria* és az enciklopédizmus összefonódását, valamint a magyarországi folyamatok európai beágyazottságát. Ezt követően a fordításairól és gazdaságírói tevékenységéről ismert Lánghy István-féle (1796–1832) Eschenburg-enciklopédia-fordítás példáján keresztül szemléltetem, hogy a magyar nyelvű tudományos enciklopédia megteremtése miként engedett teret a fordításirodalomnak, illetve, műfaji értelemben miként formálta a „tudománytörténet" korabeli kontextusát. A konklúzióban végül összefoglalom, hogy a tudománytörténeti kutatás számára milyen előnyökkel és eredményekkel jár, ha a felvilágosodás végéhez az enciklopédikus irodalom története felől közelítünk.

Felvilágosodás, enciklopédizmus és a *historia litteraria*

Ahogyan arra az elmúlt évtizedek kutatása rávilágított, az enciklopédia – mind szűkebb, mind tágabb értelemben – megkülönböztetett helyet foglalt el a felvilágosodás kommunikációs eszköztárában.[8] Az enciklopédizmust a francia *Enciklopédiára* szűkítő XVIII. századi felfogással szemben a tanulmányban a fogalmat leíró és kiterjesztő értelemben használom. A tudománytörténeti kutatásban elfogadott megoldást követve így a korabeli enciklopédikus művekhez tartozónak tekintem a párhuzamosan fejlődő lexikon- és szótárirodalmat, valamint az előbbiekkel kölcsönhatásban maradó, a tudományosság ügyeiről leggyakrabban gyűjteményes és kompilatív módon megnyilvánuló *historia litteraria* kiadványokat.

[7] Vö. Benda Kálmán: „Előszó". In: *A magyar jakobinusok iratai*. 1. köt., S. a. r. Benda Kálmán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. XXXII, XCIX. Hasonló distanciateremtő stratégia figyelhető meg Kazinczy Ferenc Szirmay Antal művéhez fűzött jegyzeteiben. Ld. Szirmay Antal: *A magyar jacobinusok története. Jegyzetekkel ellátta Kazinczy Ferenc*. Budapest, Aigner Lajos, 1889. 74–77.

[8] Dieser, i. m., 139.

Az enciklopédia európai hagyományaival kapcsolatban a kutatás visszatérően megállapította, hogy a francia enciklopédisták fellépését követően sem húzható éles határvonal a *historia litteraria*, a lexikon, a szótár és az enciklopédia műfajai között. Egyrészt, mivel a műfaji elhatárolást a közös történeti gyökerek és a kompilatív írásmód is nehezíti,[9] másrészt, a csak elnevezésében egységes enciklopédia műfaj mögött ekkor még eltérő tudományos tradíciók működtek. Ily módon általános gyakorlatnak tekinthető az utólag műfajspecifikusnak tartott funkciók keveredése.[10] Miközben a francia *Enciklopédia,* valamint annak módszertani revízióját adó *Encyclopédie méthodique* (1782–1832) is a szóban forgó műfaji hagyományozódás eredményének tekinthető, a sorozatos kiadások mindkét vállalkozás esetében számos újítást is hoztak.[11] Diderot és D'Alembert vállalkozása esetében a két legfontosabb ezek között az emberi tudás általános rendszerének, valamint a tudományok, mesterségek és művészetek egységes szótárának megteremtésére irányuló szándék.[12] Habár a kitűzött célok a gyakorlatban nem valósulhattak meg, a filozófiai értelemben eklektikusnak tekinthető rendszerszemlélet bevezetésével a francia *Enciklopédia* nemcsak a topikus tudományrendszerezés feloldásához és a felvilágosult tudáseszmény disszeminációjához, hanem a későbbi nemzeti tudománymodell kialakításához is hozzájárult.[13] Utóbbi szempontból tehát érdemes még kitérni az enciklopédiák korszakban kialakuló mintaadó és mintaközvetítő funkciójára.

Mint inspirációs forrás és a tudományépítés eszköze, az enciklopédia a korszakban végig szoros kapcsolatban állt a lokális intézményi hálózatokkal, a kibontakozó akadémiai mozgalmakkal és a tudóstársaságok tevékenységével.[14] A tudományépítés, valamint az egységes és anyanyelvű tudományrendszer megteremtése mindenhol a lokális tudástermelés, a kulturális importok és transzferek, valamint a társadalmi-politikai tényezők konstellációjában bontakozott ki.[15] Összehasonlító szempontból különösen érdekes példát szolgáltat erre a

[9] Clorinda Donato – Hans Jürgen Lüsebrink: „Introduction". In: *Translation and Transfer of Knowledge in Encyclopedic Compilations, 1680–1730*. Szerk. Clorinda Donato – Hans Jürgen Lüsebrink, Toronto – Buffalo – London, University of California, 2021. 8–9. Wallaszky Pál példáján a kompilációs olvasás stratégiáját elemezte: Bátori Anna: „Kompilációs olvasás. Hivatkozások és keresőeszközök Paullus Wallaszky historia literariájában". In: *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*. Szerk. Czifra Mariann – Szilágyi Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014. 268–286.

[10] A jelenséget a fordítás és kompiláció összefüggésében vizsgálta: Donato – Lüsebrink, i. m., 8–9.

[11] Richard Yeo: „Classifying the Sciences". In: *The Cambridge History of Science: Eighteenth-Century Science*. Szerk. Roy Porter, 4. köt., Cambridge, Cambridge University Press, 2008. 265.

[12] Dieser, i. m., 140.

[13] A francia *Enciklopédia* esetében rendszerező elv a baconi ismeretszerzés hármas felosztását (emlékezet, ész, képzelőerő) követte. Vö. Dieser, i. m., 140–141. A baconi természettudományos inspirációhoz ld. még Yeo, i. m., 253–254.

[14] Vö. Ulrich Johannes Schneider: *Die Erfindung des allgemeinen Wissens. Enzyklopädisches Schreiben im Zeitalter der Aufklärung*. Berlin, Akademie Verlag, 2013. 101–107.

[15] Különösen a Habsburg Monarchia összefüggésében ld. Thomas Wallnig: „Habsburg Intellectual History in its Universal, Imperial, and Regional Contexts: A Counter-Reformation Account". In: *Central European Pasts: Old and New in the Intellectual Culture of Habsburg Europe, 1700–1750*. Szerk. Ines Peper – Thomas Wallnig, Berlin, De Gruyter Oldenbourg, 2022. 29–37.

széttartó hagyományokat közvetítő *historia litteraria* esete, amely a humanista *respublica litteraria* tudományszervezési modelljére épülve még a XVIII. századi viszonyok közepette is a tudós ember kommunikációjának alapvető mintáját szolgáltatta. Szemben a tudásrendszerezés francia felfogásával, ahol az enciklopédizmus a korábbi eredményeken való kritikai felülemelkedést jelentette, a témánk szempontjából releváns közép-kelet-európai kontextusban a regionális folyamatok végig szoros kapcsolatban maradtak a *historia litteraria*-irodalommal. Különösen a németországi kontextusban ennek a kölcsönhatásnak társadalmi és intézményi hátterét az európai összehasonlításban is példátlanul erős és tagolt egyetemi kultúra alapozta meg, ahol a *historia litteraria* művek a XVII. század óta az oktatásban is jelen voltak. Az egyetemi kultúra és a *historia litteraria* közötti kapcsolat a XVIII. század során az enciklopédia-mozgalom és a felvilágosodás kibontakozásával tovább fejlődött.[16]

Német kontextusban az enciklopédizmus alapmintáját a kora újkori egyetemes lexikon (*Universal-Lexicon*) és a szótárirodalom teremtette meg.[17] A franciaországi folyamatokkal összehasonlítva, a Johann Heinrich Zedler-féle – a szaklexikon és szakkönyv összekapcsolásán alapuló – egyetemes lexikon egyúttal azonban az enciklopédizmus alternatíváját képviselte.[18] A fontos különbségek közé tartozott, hogy Zedler az egyetemes lexikonban nem hirdetett a tudományokat egységbe rendező filozófiai programot. Habár a kutatás jelenlegi állása szerint az alfabetikus rendet követő szócikkek szerzői között könyvkereskedők és tudósok egyaránt megtalálhatók voltak, tudománytörténeti értelemben az *Universal-Lexicon* a kora újkori enciklopédizmus *historia litterariá*val párhuzamosan fejlődő lexikografikus hagyományát követte.[19] Mint azt Ulrich Johannes Schneider megjegyezte, ez a pragmatikus vagy „történeti" írásmód ugyan még identifikációjában elhatárolta magát a tudományrendszerezés filozófiai kérdésfeltevésétől, intencióit és a megcélzott olvasóközönséget tekintve már megelőlegezte a XVIII. századi enciklopédikus műveket. Zedlernél és 1738-tól a lexikon szerkesztőjeként működő Carl Günther Ludovicinál (1707–1778) a két koncepció összekötése tehát annak ellenére sem látszódott, hogy a tudás diszszeminációjának vonatkozásában az *Universal-Lexicon* már egyértelműen annak az új irodalomnak a részét képezte, amely a technikai és szakismeretet közreadó kiadványokkal szemben az olvasói kíváncsiságra (*Neugier*) és a „nem tudós" (*Ungelehrte*) olvasó művelődési igényeire fókuszált.[20]

[16] Még ha időközben, ahogy azt Laurence Brockliss hangsúlyozta, az egyetem mint tudásmonopolizáló intézmény, el is veszítette kizárólagos pozícióját. Laurence Brockliss: „Science, the Universities, and Other Public Spaces: Teaching Science in Europe and the Americas". In: *The Cambridge History of Science: Eighteenth-Century Science*. Szerk. Roy Porter, 4. köt., Cambridge, Cambridge University Press, 2008. 44.

[17] Ld. Ulrich Johannes Schneider: „Der Aufbau der Wissenswelt, in Kulturen des Wissens im 18. Jahrhundert". In: *Kulturen des Wissens im 18. Jahrhundert*. Szerk. Ulrich Johannes Schneider, Berlin – New York, De Gruyter, 2008. 99–100.

[18] Schneider, i. m., 95–96.

[19] Vö. Schneider: *Die Erfindung des allgemeinen Wissens*, 19–20, 73, 91–101.

[20] Schneider, i. m., 37–38, 74–75.

Az enciklopédikus művek népszerűsége a könyvpiac kora XVIII. századi átalakulásával állt összefüggésben. A századeleji folyamatokhoz képest az egyetemi világban a műfaj térhódítása azonban későbbre tolódott – utóbbiban a franciaországi fejlemények jelentették a fordulatot. Habár eseti jelleggel már a XVIII. század első évtizedeitől megfigyelhető az enciklopédikus művek használata, általános és szisztematikus tanrendi bevezetésére csak az 1750-es években került sor.[21] Az enciklopédiák egyetemi oktatásban való használata egyaránt jellemezhető a hasznos tudás közvetítésének, illetve a specializált képzés előkészítésének szándékával. A maga módján azonban mindkét célkitűzés konfrontálódott az enciklopédia korabeli angol, francia és német kontextusban általánossá váló univerzális, egyetemes fogalmával. A gyakorlatban tehát az egyetemi oktatásban való alkalmazás éppen az „általános és egységes tudás" fragmentálódásához járult hozzá. Ennek következményének tekinthető, hogy miközben az egyetemi professzorok tantárgyukat az előírások és részben saját preferenciáik szerint adták elő – hacsak nem filozófiai tárgyalásmódról van szó –, az enciklopédikus bevezető kurzusokon a hangsúlyt a tudományági struktúra átadására fektették.[22] Az enciklopédiák egyetemi használata így nemcsak a *gelehrte* hagyomány átértelmezéséhez, hanem idővel egymással rivalizáló enciklopédia-felfogások kialakításához is vezetett.[23] Ahogy Richard Yeo megjegyezte, a viták későfelvilágosodás-kori végpontjának tekinthető, hogy a XVIII. század végi enciklopédikus művek szerzői már inkább elhárították a felelősségét azért, hogy a tudományokat egységes és átfogó rendszerben tárgyalják. Ezzel tehát az enciklopédia a korszak végére elveszíteni látszott azt a kora újkorból átörökített funkcióját, hogy szisztematikus és koherens áttekintését adja a tudományok, mesterségek és művészetek rendszerének.[24] Ami a korabeli magyarországi vonatkozásokat illeti, ahogyan az Tarnai Andor, Margócsy István, Szelestei N. László, Tüskés Gábor és mások kutatásaiból ismert, a tudományos irodalom fejlődésében a legnagyobb hatást a németországi folyamatok, valamint a történeti összefoglalást közvetítő *historia litteraria* kiadványok gyakorolták. A kutatás egyúttal azt is megerősítette, hogy a *historia litteraria* nemcsak műfajként, hanem tudományszervezési modellként is megkerülhetetlen komponensét alkotta a kora újkori magyarországi tudományos

[21] Schneider, i. m., 83–84, 86.
[22] Schneider, i. m., 86–87.
[23] Az enciklopédikus hagyományok polarizálódására jó példát szolgáltat a kompilációs írásmód egyetemi megítélése. Ld. Schneider, i. m., 87.
[24] Yeo, i. m., 264.

irodalom fejlődésének.[25] A biblio- és lexikografikus hagyományt egyaránt képviselő *historia litteriá*t, valamint a korabeli nyelvpolitikai törekvésekkel együtt kibontakozó szótárirodalmat leszámítva azonban a kutatás csak említés szintjén foglalkozott a korabeli tudományos irodalom sokszínűségével,[26] valamint a korban keresettnek számító enciklopédikus művekkel.[27] Az enciklopédikus művek értelmezése kapcsán kiemelten fontos annak a tudománytörténeti összefüggésnek a felismerése, miszerint a korabeli enciklopédizmus „beszédmódjai" közötti viszony nem tekinthető kizárólagosnak. Így a tudománytörténeti folyamat értelmezésekor érdemes nagyobb hangsúlyt fektetni azokra az inkluzív stratégiákra, amelyek a szóban forgó beszédmódok sokszínűségét adó tudományrendszerező, bibliografikus és lexikografikus gyakorlatok összehangolására törekedtek. Ahogy az majd az eseti példában látható lesz, a filozófiai rendszeralkotás ebből a szemszögből nem a *historia litteraria* vagy az anyanyelvű enciklopédia-hagyomány alternatíváját, hanem annak nélkülözhetetlen elemét és kiegészítését fogja jelenteni.

A soron következő alfejezet célja annak bemutatása, hogy a későfelvilágosodás-kori enciklopédikus művek fordítását milyen intellektuális tradíciók és fordítói intenciók motiválhatták. A fordítást a kulturális adaptáció legelterjedtebb formájának tekintem a korban, melynek tanulmányozása egyúttal az anyanyelvű enciklopédia hagyományának megteremtése körüli akadályokba is betekintést nyújt.[28] Az eseti példához Lánghy Istvánnak a XIX. századi olvasóközönség előtt jól ismert Eschenburg-féle enciklopédia-fordítását fogom használni.

---

[25] Tarnai Andor: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. Szerk. Kecskeméti Gábor, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2004; Margócsy István: „Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében". *ItK*, 88. évf., 3. sz., 1984. 291–308; Szelestei N. László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*. Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár, 1989; Szelestei N. László: „Historia litteraria – és magyar irodalomtörténet-írás". In: *Historia litteraria a XVIII. században*. Szerk. Csörsz Rumen István és mások, Budapest, Universitas Kiadó, 2006. 86–105. Mint tudományszervezési modell ld. Tüskés Gábor: „Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez. Koncepciók, módszerek, kutatási lehetőségek". In: Csörsz Rumen és mások (szerk.), i. m., 25–27. Vö. Bátori Anna: „A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer. (Módszertani kísérlet)". *Irodalomismeret*, 3. sz., 2016. 35–63.

[26] Tüskés, i. m., 27.

[27] Gyakoribb stratégia, hogy leszűkítve az érdeklődést a *historia litteraria* szűk és tág jelentésére az enciklopédiát és más alműfajokat eleve a kora újkori *litterae* fogalom XVIII. század végi felbomlása, és nemzeti tudománytörténetekké alakulása felől tárgyalja. Vö. Tarnai, i. m., 136–138; Tüskés, i. m., 33. A *historia litteraria*-modell tudománytörténeti deficitjeire már Tüskés Gábor és Bátori Anna is felhívta a figyelmet. Ld. Tüskés, i. m., 33–42; Bátori, Kompilációs olvasás, 269.

[28] A kulturális fordítás és a felvilágosodás-kori fordítás elméletéhez ld. Fania Oz-Salzberger: „The Enlightenment in Translation: Regional and European Aspects". *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 13. évf., 3. sz., 2006. 385–409. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13507480600893122 (Hozzáférés: 2025. 12. 28.). DOI: https://doi.org/10.1080/13507480600893122; László Kontler: „Translation and Comparison: Early-Modern and Current Perspectives". *Contributions to the History of Concepts*, 3. köt., 2007. 71–102. URL: https://www.berghahnjournals.com/view/journals/contributions/3/1/choc030105.xml (Hozzáférés: 2025. 12. 28.). DOI: https://doi.org/10.1163/180793207X209084; *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Szerk. Peter Burke – R. Po-Chia Hsia, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

„Tudománytörténet" és enciklopédia-fordítás Lánghy István *Encyclopaediá*jában

A braunschweigi *Collegium Carolinum* filozófia és irodalom professzorának, Johann Joachim Eschenburgnak (1743–1820) először 1792-ben megjelentetett pedagógiai műve (*Lehrbuch der Wissenschaftskunde, ein Grundriß encyklopädischer Vorlesungen*, innentől: *Wissenschaftskunde*) több szempontból is ideális bemérési pontot kínál a magyarországi folyamatok értelmezéséhez.[29] Először is, Eschenburg *Wissenschaftskunde*ja mint propedeutika szorosan kapcsolódott a későfelvilágosodás-kori *historia litterariá*nak a közép-kelet-európai és így a magyarországi olvasóközönség számára is jól értelmezhető tudásrendszerezési tradíciójához.[30] Másodszor, elnevezéséből fakadóan a *Wissenschaftskunde* nemcsak az enciklopédikus hagyománnyal való folytonosságot, hanem egyúttal már „tudománytörténetet" is jelölt. Harmadrészt, fordítói szempontból Eschenburg könyvének magyar fordítása egyszerre bizonyult könnyű és nehéz feladatnak. Míg a kötet vonalvezetése és gondolatmenete lehetővé tette a bibliográfiai részek bővítését és aktualizálását (ezzel a fordító sok esetben élt is), a szakterminológiát tekintve a szöveg annál több kihívással szembesítette a fordítót. Lánghy István fordítása két különböző címnegyeddel jelent meg 1827-ben és 1828-ban.[31] A két változat közötti különbséget mindösszesen az „Encyclopaedia" szó címnegyedben való feltüntetése jelentette. A tanulmány során a fordítás alapszövegét adó 1809-es harmadik kiadást, míg fordítói oldalról az 1828-as, végleges címnegyeddel ellátott változatot (*Encyclopaedia, vagy is a' tudományok' esméretére tanító könyv*) használom.[32]

---

[29] Johann Joachim Eschenburg: *Lehrbuch der Wissenschaftskunde, ein Grundriß encyklopädischer Vorlesungen. Dritte, verbesserte und vermehrte Ausgabe*. Berlin – Stettin, Friedrich Nicolai, 1809.

[30] Az Eschenburghoz elsősorban esztétikai munkásságán keresztül kapcsolódó közép-kelet-európai kutatási eredményekhez ld. Tomáš Hlobil: *Geschmacksbildung im Nationalinteresse: Die Anfänge der Prager Universitätsästhetik im mitteleuropäischen Kulturraum 1763–1805*. Ford. Jürgen Ostmeyer – Michael Wögerbauer, Hannover, Wehrhahn Verlag, 2012; Tomáš Hlobil: *Franz Ficker (1782–1849). Österreichische Ästhetik unter Staatsaufsicht vor dem Herbartianismus*. Ford. Jürgen Ostmeyer, Berlin, Peter Lang, 2020; *Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850 / Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750–1850*. Szerk. Piroska Balogh – Gergely Fórizs, Hannover, Wehrhahn Verlag, 2018; *Angewandte anthropologische Ästhetik Konzepte und Praktiken 1700–1900 / Applied Anthropological Aesthetics Concepts and Practices 1700–1900*. Szerk. Piroska Balogh – Gergely Fórizs, Hannover, Wehrhahn Verlag, 2020; *Ästhetische Kommunikation in Europa 1700–1850 / Aesthetic Communication in Europe 1700–1850*. Szerk. Gergely Fórizs és mások, Berlin, De Gruyter, 2025. Eschenburg magyarországi recepciójához ld. Borbély Szilárd: „Az esztétikai lélek: Eschenburg és Sulzer hazai recepciójának tanulságai". In: Borbély Szilárd: *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*. Debrecen, Csokonai, 2006. 27–36.

[31] A címnegyedeket ld. Melléklet 1, 2.

[32] Lánghy a fordítás címnegyedében mindössze annyit jegyzett meg, hogy a munka során a német eredeti harmadik kiadására támaszkodott. Ezt a megjegyzést később a fordítói előszóban sem pontosította. Ennek következtében azonban nem megállapítható, hogy a fordítást az 1809-es vagy az attól csak a tördelésben különböző 1813-as nyomás alapján végezte el. Vö. Lánghy István: *Encyclopaedia, vagy is A tudományok esméretére tanító könyv: talprajzolat a tudományok öszves előterjesztésére. Eschenburg Joachim János […] által német nyelven készíttetett harmadik kiadás szerént magyarúl közli Lánghy István*. Pest, Petrótzai Trattner J. M. és Károlyi István, 1828.

Eschenburg neve a korabeli olvasóközönség számára elsősorban esztétikai, irodalmi, műfordítói és filológiai teljesítménye révén lehetett ismert. Ahogy azt a munkásságával kapcsolatban a kutatás jelezte, a *Wissenschaftskunde* tudománytörténeti előzményének tekinthető a szerző széptudományokkal és szépmesterségekkel kapcsolatos teóriáját enciklopédikus rendbe szedő *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften* (innentől: *Entwurf*) (1783) című munka.[33] Akárcsak később a *Wissenschaftskunde* esetében, Eschenburgot hasonló pedagógiai elgondolások késztették az *Entwurf* megírására is. Ahogy azt a szerző az előszóban és az első fejezetben hangsúlyozta, elsősorban a kollégiumi oktatás számára akart áttekintést nyújtani.[34] Az *Entwurf*ban Eschenburg nem reflektált az enciklopédiára mint a szaktudományi tájékozódás előkészítő műfajára. Tisztán pedagógiai célkitűzése – miszerint egy olyan tankönyvet készítsen, amely jól használható az oktatásban, emellett szisztematikus áttekintést nyújt a fontosabb elméletekkel és alapfogalmakkal kapcsolatban – egyúttal azonban összekötötte a művet a később megjelent tudománytörténeti összefoglalással. Ami az *Entwurf* és a *Wissenschaftskunde* további kapcsolatát illeti, Eschenburg mindkét kiadványában nagy mértékben támaszkodott az esztétikai munkásságáról is ismert svájci wolffiánus filozófus és matematikus Johann Georg Sulzer (1720–1779) műveire.[35] A *Wissenschaftskunde*ban az elsődleges referenciát a *Kurzer Begriff aller Wissenschaften und andern Theile der Gelehrsamkeit* (innentől: *Kurzer Begriff*) kompendium harmadik kiadása (1772) képezte.[36]

Sulzer hatása a *Wissenschaftskunde* koncepciójában és szerkezeti kialakításában is érződött. A könyv nyolc fejezete a tudományokat osztályok szerint prezentálta.[37] Ezek között számos átfedés mutatkozott. A Sulzertől átvett klasszifikáció már az 1745-ös első megjelenés idején is szakítást jelentett a tudományok fejlődését és tökéletesedését családfákon (*Stammbaum*), rokonsági kapcsolatokon (*Verwandtschaft*) és leszármazáson (*Abstammung*) keresztül szemléltető – D'Alembert-en át egészen Linnéig visszavezethető – természettudományos

[33] Johann Joachim Eschenburg: *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*. Berlin – Stettin, Friedrich Nicolai, 1783. Eschenburg irodalom-, poétika-, filológia-, illetve esztétikatörténeti jelentőségéhez ld. *Johann Joachim Eschenburg und die Künste und Wissenschaften zwischen Aufklärung und Romantik*. Szerk. Cord-Friedrich Berghahn – Till Kinzel, Netzwerke und Kulturen des Wissens. Heidelberg, Winter Verlag, 2013.

[34] Vö. Eschenburg, i. m., 3; Roger Paulin: „Johann Joachim Eschenburg und die europäische Gelehrtenrepublik am Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert". *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 11. évf., 1. sz., 1986. 62–63.

[35] A sulzeri inspirációhoz ld. Eschenburg, *Wissenschaftskunde*, V.

[36] Johann Georg Sulzer: *Kurzer Begriff aller Wissenschaften und andern Theile der Gelehrsamkeit, worin jeder nach seinem Innhalt, Nuzen und Vollkommenheit kürzlich beschrieben wird. Dritte ganz veränderte und sehr vermehrte Auflage*. Frankfurt und Leipzig, 1772.

[37] Követve az emberi képesség kifejlődésének felvilágosodás-kori felfogását Eschenburg is elsőként a nyelv kifejlődését tökéletesítő filológia tudományával kezdte kötetét. Ezt követően tért rá a történelemre, filozófiára, matematikára, fizikára, medicinára, a jogra és a teológiára. Eschenburg osztályozása egyúttal a sulzeri klasszifikáció revízióját adta. Ehhez ld. Melléklet 3.

rendszertannal.[38] Akárcsak Sulzer *Kurzer Begriff*je, Eschenburg *Wissenschaftskunde*ja is átfogó módon közelítette meg tárgyát. Az enciklopédia kortárs akadémiai értelmezése alapján így intencióiban enciklopédikus törekvésnek minősült. A distinkció a filozófiai rendszert közvetítő enciklopédia és a tudományokat enciklopédikus áttekintésben szemlélő történeti és pedagógiai munkák között már Sulzer szövegében is jelen volt.[39] Ennek továbbfejlesztéseként Eschenburgnál az enciklopédikus tekintet vizuális értelemben azonban már nem a tudásfa, hanem a tudományterületeket országokra és régiókra lebontó (tudás)térkép metaforájával kapcsolódott össze.[40]

A sulzeri inspiráció további kulcsfogalmát a természetes kapcsolódások (*natürliche Verbindungen*) felfejtése jelentette. Ennek átültetése a tudományterületek közötti interakciók értelmezését is befolyásolta.[41] Eschenburg könyve ebben a tekintetben is nem csupán a sulzeri tudományos demonstráció mechanikus átvételére, hanem vállaltan a koncepció továbbfejlesztésére törekedett.[42] Akárcsak a korabeli német tudományos enciklopédia-irodalomban, Eschenburgnál is a széles értelemben vett tudományosságot leíró *Gelehrsamkeit* fogalom jelentette a kiindulópontot.[43] A *Wissenschaftskunde*t Eschenburg a sulzeri szkeptikus hangnemmel szembehelyezkedő, de a valódi enciklopédikus tudomány részének tekintette. Az enciklopédikus tudás kívánatos és lehetséges megközelítését a következő módon definiálta:

> A' második, melly inkább böltseszmélkedő útja a Tudományok' esméretének [Wissenschaftskunde], foglalatoskodik a' minden Tudomány tartalma, és kiterjedése felett való visgálódásokkal, a' hozzá tartozandó részek' esméretével, a' benne foglalt jelesebb tudományos tételekkel, és a' benne követendő előadás – móddal; ezekkel öszveköttetik a' tudományok' nevezetesebb viszontagságainak, változásainak, és a hozzájok tartozandó nevezetesebb Irományoknak előadása, ‚s e'ben a' tulajdonképpen való tudományosság története a' segédszer. A' Tudományok' illy közönséges esmérete Tudományok' Encyclopaediájának, avagy inkább a' Tudomány-esméretre való bévezetésnek (Isagogica), és előre készítő tudománynak neveztethet. Ezen közönséges Tudományöszvességen (Encyclopaedia) kívül még

[38] Sulzer, i. m., 6–7. Linné *Systema naturae*-jában (1735) a klasszifikáció alapegységét az osztályok (*classis*) képezték, amelyek további négy alszintre bomlottak: rendek (*ordo*), családok (*familia*), nemek vagy nemzetségek (*genus*), végül a fajok (*species*).

[39] Érdemes továbbá azt is kiemelni, hogy Sulzernél már felerősödik az enciklopédikus vállalkozásokkal kapcsolatos negatív hang. Eszerint ugyan az enciklopédia valamennyi tudás és tudomány összességét jelenti, ennek egyetlen ember sem lehet birtokában. A tudományok művelését ambicionáló szerzőknek ezért inkább az egy-egy tudásterületre való szakosodást ajánlotta. Sulzer, i. m., 7.

[40] Eschenburg, *Wissenschaftskunde*, 11. A probléma francia vonatkozásaihoz ld. Christiana Johanna Bischoff: „Die Karte des Wissens und die Stimme des Lehrers. Paradigmen der Subjektkonstitution in Eschenburgs Wissenschaftskunde". In: Berghahn – Kinzel, i. m., 57–58.

[41] Sulzer, i. m., 8.

[42] Eschenburg, *Wissenschaftskunde*, V.

[43] A *Gelehrsamkeit* korabeli jelentéséhez ld. Johann Heinrich Zedler: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschafften und Künste, welche bißhero durch menschlichen Verstand und Mißerfunden und verbessert worden*. Zehnter Band (G–Gl), Halle – Leipzig, Johann Heinrich Zedler, 1735. 725.

> más különösek is vagynak, mellyek tsak egy fő tudományhoz tartozandó oktatásokat foglalnak magokban.[44]

A kötet enciklopédikus célkitűzésével kapcsolatban Eschenburg további fogalmakat vezetett be. Míg az analitikus és szintetikus módszert Immanuel Kantnak *A tiszta ész kritikájá*ból, addig a rendszer vagy tudományrendszer (*System*, *Lehrgebäude*) terminust Étienne Bonnot de Condillac 1749-ben megjelent *Traité des systèmes* című művéből kölcsönözte.[45] A szerzőnek mind a módszerre, mind a tudományok rendszerére vonatkozó kiegészítései szorosan kötődtek az imént idézett fogalmi definícióhoz. Eszerint az enciklopédikus törekvéseket megvalósító *Wissenschaftskunde* filozófiai és történeti módszerekkel egyaránt releváns eredményekre juthat. Habár a szisztematikus áttekintés csak a filozófiai (analitikus-szintetikus) megközelítés révén megvalósítható, Eschenburg kifejezetten a történeti tárgyalásmód előnyei mellett érvelt.[46] Ebben Sulzer munkáján túl, amely még (wolffiánus) történeti alapokon vezette elő a *Gelehrsamkeit* fogalmát, további inspirációt jelentett számára a XVIII. század második felében egyre inkább tudománytörténeti szerepbe kerülő *historia litteraria* műfaja.[47] Frank Grunert szerint Eschenburg a *historia litteraria* eszköztárához való visszatéréssel Sulzer művének alapvető hiányosságát pótolta. Emellett az ún. „könyvtudományi kalauz" vagy bibliográfia bevezetésével nemcsak a tudományterületek közötti tájékozódást segítette elő, hanem a mű enciklopédikus orientációját is megőrizte.[48] Eschenburg a történeti megközelítést munkája tankönyv jellegével indokolta. Ahogy azt a kritikákra reagálva már a második kiadás előszavában elismerte, a számonkért filozófiai tárgyalásmód érvényesítésére teljesen más megközelítést kívánt volna.[49]

Ami a fordítói oldalt illeti, a Georgikonban nevelkedő, majd egy ideig gazdatiszti, nyelv- és házitanítói állást vállaló, végül pedig Pesten letelepedett fordító számára a legfőbb kihívást nem a szöveghű fordítás, hanem Eschenburg

[44] A szöveghelyet Lánghy István fordításában adtam meg. Ld. Lánghy, *Encyclopaedia*, 8–9. Vö. Eschenburg, *Wissenschaftskunde*, 9.

[45] Eschenburg, i. m., 4–5.

[46] Eschenburg, i. m., 14.

[47] Frank Grunert: „Kurzer Begriff statt langer Geschichte. Sulzers Kurzer Begriff aller Wissenschaften im Kontext der Historia literaria des 18 Jahrhunderts". In: *Johann Georg Sulzer (1720–1779) Aufklärung zwischen Christian Wolff und David Hume*. Szerk. Frank Grunert – Gideon Stiening, Berlin, Akademie Verlag, 2011. 233. Eschenburg a könyv egy korábbi szakaszában a tudománytörténeti tárgyalásmódra a *historia litterariá*val megegyező német *Literaturgeschichte* fogalmat használta. Vö. Eschenburg, i. m., 9.

[48] Grunert, i. m., 243–244. A *historia litteraria* bibliográfiai funkciójára felhívta a figyelmet Tüskés, i. m., 26.

[49] Eschenburg a filozófiai rendszeralkotáshoz a kantiánus filozófus, Wilhelm Traugott Krug tankönyvének megállapításait ajánlotta. Vö. Eschenburg, i. m., 11.

szofisztikált tudományos terminológiájának átültetése jelentette.[50] Lánghy mondataiban, még ha a magyar fogalomhasználat szorosan követte is Eschenburgét, egyértelműen az egyszerűsítésére törekedett. A fordító a német és a magyar terminológia közötti távolságot részben új magyar kifejezések létrehozásával, részben a szakszavak latin megfelelőinek feltüntetésével próbálta áthidalni. Az ezzel kapcsolatos nehézségekre a legjobb példát a történettudományról szóló második fejezet szolgáltatta.

A második fejezet jelentőségét kiemeli, hogy itt a szerző további érveket hozott fel saját koncepciójának alátámasztására. A fordító számára a legnagyobb nehézséget a tudományos irodalom (*Geschichte der Literatur* / tudományosság történetei) és a tudománytörténet (*Geschichte der Wissenschaften* / tudományoknak történetei) közötti distinkció adaptálása jelentette. Ennek során Lánghy a „tudományosság", „tudomány" szókapcsolat bevezetésével egy mai napig létező és használt fogalompárt alkalmazott. A német szakterminológiában már létező szemantikai távolság azonban csak korlátozottan bizonyult átültethetőnek. Ennek következtében a két fogalom közötti különbséget a fordító nem tudta a szöveg során konzekvens módon érvényesíteni. A korban nem példa nélküli módon, Lánghy a feloldást itt is a latin *terminus technicus*okhoz,[51] ennek részeként pedig a *historia litteraria* általánosabb fogalmához való visszatérésben látta.[52] Ennek köszönhetően a magyar fordításban az általánosabb jelentést hordozó „tudományosság története" és az attól elkülönülő specializált „tudományok története" jelentés közötti distinkció háttérbe került. A fordítás egyúttal azonban a *Wissenschaftskunde* mögötti intenciókra is hatással volt. A tudományosság és tudomány alapfogalmain túl Lánghy konzekvensen „tudományesméretként" beszélt a *Wissenschaftskunde* terminusról. Ahogyan azt Eschenburg a könyv több pontján is hangsúlyozta, művének tárgya a tudományok, nem pedig a tudományosság története. Lánghy megfogalmazásában – habár a „tudománytörténet" fogalom mindkét szöveghelyen megmaradt – a tudományismeretként értett *Wissenschaftskunde* továbbra is egy olyan vállalkozás benyomását keltette, amely az enciklopédikus tudományt a tágan értett tudományosság (*historia litteraria*) részének tekintette.[53]

[50] Lánghy (köz)írói karrierjének megalapozásaként kezdett külföldi és felvilágosító művek fordításaiba. Rövid életének csak utolsó szakaszában jutott el odáig, hogy érdeklődésének megfelelően a természettörténet, az ökonómia, az agrárium és az állattenyésztés témakörében publikáljon és szerkesszen újságot. Lánghy életútjához ld. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái, 1891–1914*. Short URL: https://shorturl.at/l0Nf1; URL: https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm (Hozzáférés: 2025. 12. 28.).

[51] Az olyan magyar terminusok mint „bontogatás-tudomány" / analityca, „villámtűz" / electricitas, „természet-fejtegetés" / kémia, „tsonttalanítás" / pathologia, „Meséstudomány" / Mythologia már a korabeli olvasó számára is értelmezési nehézségeket okozhatott. Vö. Lánghy, *Encyclopaedia*, 142, 297, 307–312, 338, 514. Erre éppen egy, a szerző Dahlberg-fordítását hirdető újságcikk hívta fel a figyelmet, mely szerint „A' fordítás végén némelly szokatlanabb magyar szavaknak deákos kitételei vannak, mellyek között sok jó van". *Hazai ,s Külföldi Tudósítások*, 2. évf., 8. sz., 1828. (júl. 26.). 64.

[52] Vö. Eschenburg, i. m., 71–72; Lánghy, i. m., 102.

[53] Vö. Eschenburg, i. m., 8, 71–72; Lánghy, i. m., 9, 102.

Az imént felsorolt okokból kifolyólag végül kihasználatlan maradt a lehetőség, hogy Eschenburg „proto-tudománytörténete" a magyar szakterminológiában is értelmezhetővé váljon. Ezt leszámítva a fordításnak egyéb intellektuális tétjei is voltak. Lánghy a fordításhoz mellékelt bevezetőben két szöveghelyen reflektált saját fordítói felfogására.[54] A fordítás okát részben a könyv német könyvpiaci sikereivel, részben pedig saját patrióta önidentifikációjával magyarázta.[55] A fordítás további jellegzetességének tekinthető a bibliográfiai tételek látványos felduzzasztása. Habár ez részben az Eschenburg által megkezdett eljárás folytatásának tekinthető, a magyar változatban ez jobban befolyásolta a fejezetek közötti arányokat. A terjedelmi különbség így részben az új szakirodalmi tételekből, részben pedig a tipográfiából (sortáv, sor- és oldaltörés) adódott össze. Míg Lánghynál a bibliográfiai tételek bővítését az olvasóközönségnek való megfelelés és a kötet piaci értékének növelése is motiválta, addig Eschenburgnál a szakirodalom bővítésének éppen az edukációs szándék és a gyakorlati alkalmazás vetett gátat.[56]

Ami Lánghy művének fogadtatását illeti, a szerző saját maga által feladott hirdetésein kívül a fordítás gyakorlatilag észrevétlen maradt a korabeli hírlapirodalomban, arról sem kritika, sem pedig könyvismertetés nem készült.[57] Lánghy a munkája végén mind a 142 előfizetője nevét és foglalkozását közzétette. Ez alapján feltételezhető, hogy a szűkebb pesti irodalmi, tudományos és politikai nyilvánosság, valamint a támogatói kör szereplőin túl a mű eljutott ahhoz a vegyes olvasóközönséghez is, amelynek tagjai között egyaránt megtalálhatók voltak katonatisztek, alispánok, plébánosok, házitanítók, kertészek, táblabírók, diákok, könyvkötők, könyvárusok, orvosok, seborvosok, patikusok, földmérők, valamint fogadósok.[58] A fordítás korabeli hatásával a későbbi kutatás sem foglalkozott. Habár Gazda István az „Eschenburg-fordítás"-ról mint a korabeli pesti nyomdatermékek közkedvelt kézikönyvéről emlékezett meg,[59] biztosan csak annyi jelenthető ki, hogy neologizmusai révén Lánghy fordításait az 1834-ben

[54] Intenciói szerint egyrészt igyekezett a fordítást az eredeti szöveg szerint előadni. Másrészt, ami az új terminológiát (mesterszavakat) illeti, „ha tsak lehetséges volt, mindenkor a' dolog' természetéből kívántam meríteni a' szónak értelemhatározását, melly nékem legtermészetesebbnek látszik, és úgy tetszik, hogy minden elmefogható képzeteknek kifejezésére legalkalmatosabb mód." Lánghy, i. m., X, XVI.

[55] A fordító ezen a ponton a tudományok, mesterségek és szép literatúra művelésnek társadalom- és nyelvfejlesztő hatásával és a nemzet csinosodásával kapcsolatos késő felvilágosodás-kori álláspontra helyezkedett. Lánghy, i. m., XI–XV.

[56] Vö. Eschenburg, i. m., VI.

[57] A hirdetések kivétel nélkül Kultsár István újságjában, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*ban jelentek meg. A hirdetések egyúttal a lapszerkesztővel közeli kapcsolatban lévő fordító további műveiről is beszámoltak. A hirdetéseket ld. *Hazai ,s Külföldi Tudósítások*, 1. évf., 42. sz., 1827. (máj. 25.) 337; 1. évf., 47. sz., 1827. (jún. 13.); 2. évf., 28. sz., 1827. (okt. 6.); 2. évf., 30. sz., 1827. (okt. 13.) 239–240; 2. évf., 51–52. sz., 1827. (dec. 29.); 1. évf., 4. sz., 1828. (jan. 12.); 1. évf., 39. sz., 1828. (máj. 14.); 2. évf., 12. sz., 1828. (aug. 9.); 2. évf., 24. sz., 1828. (szept. 20.); 2. évf., 38. sz., 1828. (nov. 8.)

[58] Lánghy i. m., T. T. Előfizető Urak Nevei, a' kik ezen Munkát a közhaszonra megjelenni elősegítették, örök emlékezetre betűrend szerént feljegyezve.

[59] Gazda István: *Tudománytörténeti kalászok.* 3. köt., Budapest, Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2024. 102.

megjelent matematikai és filozófiai, valamint az 1845-ös tiszti műszótár is még hivatkozta.[60] Ezzel az enciklopédia-tankönyv a szélesebb olvasóközönséget elérő tudományos és populáris szótár- és lexikonirodalom részévé vált.

Lánghy fordításának tágabb intellektuális kontextusát az a szótár- és lexikonirodalom formálta, amely a XIX. század elejére megújult érdeklődéssel tekintett a magyar nyelvű enciklopédikus művek szerzőire és fordítóira. A tanulmány következő szakasza ennek a kontextusnak vázlatos rekonstrukciójára törekszik. Az elsődleges cél annak bemutatása lesz, hogy a korabeli kiadványok milyen szerepet szántak az enciklopédikus tudománynak a XIX. század eleji Magyarországon.

Enciklopédizmus és lexikonirodalom a XIX. század eleji Magyarországon

Retorikáját tekintve Lánghy 1828-as fordítása az 1780-as és 1790-es években kibontakozó nyelvművelő mozgalom érték- és gesztusrendszerét követte. A XVIII. század végére rögzülő legitimációs elv – mely értelmében szoros a kapcsolat a tudományos és irodalmi nyelvművelés, valamint a társadalom anyagi-erkölcsi fejlődése és finomodása között – a kontinuitás képzetét erősítette. Még ha ebben az értelemben Eschenburg tankönyve és Lánghy fordítása is a késő felvilágosodás szellemiségét közvetítette, a szerzőt és a fordítót számos különbség választotta el egymástól. Lánghy fordítása egy olyan periódusban született, amikorra már eldőlni látszott a kérdés, hogy a magyarországi tudományos kultúra főbb képviselői milyen szerepet szánnak az enciklopédikus műveknek a nemzeti tudományépítés folyamatában. Ebből a szempontból a különbséget tehát nem a francia háborúk cezúrájában, a felvilágosodás-kritika kibontakozásában vagy a nemzeti tudomány víziójában, hanem az enciklopédikus tudomány céljában és használatában érdemes keresni.

Ahogy arra Ulrich Dieser szócikke is felhívta a figyelmet, európai összehasonlításban a XIX. század elejére az általános enciklopédiák, a tudománytörténetekként működő *historia litterariá*k, illetve a szótár- és lexikonirodalom könyvpiaci versenyéből az utóbbi került ki győztesen.[61] A lexikonirodalom fejlődése azonban nem jelentette azt, hogy az enciklopédiák feleslegessé váltak volna. Széttartó hagyományaiból fakadóan az enciklopédia képes volt alkalmazkodni az új könyvpiaci elvárásokhoz. Magyarországi kontextusban egyrészt tehát a centralizált egyetemi közeg, a műfaji heterogenitás, másrészt pedig az erős szótárirodalmi hagyományok miatt maga a szótártörténeti kutatás sem tanúsított különösebb érdeklődést a kora XIX. századi enciklopédikus művek iránt.[62] Habár

[60] *Mathematikai Műszótár*. Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1834. VI.; *Philosophiai Műszótár*. Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1834. VII, 58. *Közhasznú Műszótár és Egyházi Tiszti Írásmód*. Készítette Gyarmathy Chrys. János, Buda, Gyurián és Bagó, 1845. 158.

[61] Nagyobbrészt kantiánus hatásra az enciklopédia egészen a XX. századig megőrizte általános filozófiai rendszer- és tudásgyűjtemény jelentését. Dieser, i. m., 146–147.

[62] Vö. Thienemann Tivadar: „Német és magyar nyelvújító törekvések". In: *Német Philológiai Dolgozatok 1*. Szerk. Petz Gedeon és mások, Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1912. 3–62; Gáldi László: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957.

a szűkebb magyarországi kutatásban ezzel együtt is megalapozottnak tekinthető az állítás, miszerint a XVIII. század második felében a szótár- és lexikonirodalom, valamint a *historia litteraria* is osztozik az enciklopédikus célkitűzésekben, jogosan merül fel a kérdés, hogy mégis miből fakadt a XIX. század eleji kortárs ráeszmélés az enciklopédikus művek jelentőségére.[63]

A válaszadáshoz egy könyvpiaci és egy tudománytörténeti folyamatot érdemes szem előtt tartani. Ami az elsőt illeti, Lánghy István fordítása közvetlenül már egy olyan megváltozott helyzetre reagált, amikorra a magyarországi könyvpiacon egyértelművé válik az igény egy magyar nyelvű enciklopédikus mű iránt. Az 1780–90-es évek németországi könyvpiaci folyamataihoz hasonlóan magyarországi kontextusban az 1800-as évekre mennyiségi növekedés tapasztalható azon publikációkkal kapcsolatban, amelyek címnegyedében az enciklopédia vagy annak magyar megfelelője (tudományok összessége) szerepelt.[64] A XIX. század eleji kiadványok között egyaránt található fordítás, kompiláció és saját publikáció. A folyamatot szimbolikus értelemben Apáczai Csere János (1625–1659) *Magyar encyclopaediá*jának 1803-as újrakiadása nyitotta meg.[65] Visszautalva a történeti előzményekre a „Magyar encyclopaedia" kifejezés innentől kezdve számos korabeli kiadványban feltűnt.[66] A sor további címekkel is folytatható. Ezek közül érdemes kiemelni a református lelkész Szőke Ferenc olvasókönyvét, a római katolikus pap és teológus Fejér György (1766–1851) kötetét és tanulmányait, a veszprémi kanonok Ruszek József (1779–1851) háromkötetes filozófiai (szak) enciklopédiáját, Bachich József (1765–1851) 1821-ben megjelent fordítását, illetve a sárospataki professzor Nyiry Istvánnak (1776–1838) Lánghy fordításával egy időben megjelent három kötetes tankönyvét.[67] A mögöttes motivációk

[63] Hasonlóképpen Kiss Margit tanulmánya is a XVIII. századi magyarországi fogalomhasználatra koncentrálva a szótárt a lexikon szinonimájának tekintette, míg az előbbit egységben kezelte az enciklopédiával. Vö. Margit Kiss: „Magyar Hírmondó and Dictionary Proposals". In: *Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*. Szerk. Ágnes Dóbék – Gábor Mészáros – Gábor Vaderna, Budapest, reciti, 2019. 184.

[64] Az enciklopédia latin és magyar terminusainak feltüntetése egyúttal a latinos műveltségeszményről való leválás indikátorának is tekinthető. Ennek megfelelően Lánghy fordítása is a fogalom elfogadott magyar változatát vette át. Vö. Lánghy, i. m., 9.

[65] A kiadvány immáron az előszót is magyar fordításban közölte, mivel, ahogy a nyomdai szerkesztő fogalmazott, a latin nyelvet már „illetlennek" tartotta „illy tiszta Magyar könyvhez". Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia, az az: Tudománytárkönyv, avagy minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása*. Győr, Streibig József, 1803. V.

[66] Lánghy István is ezzel a címmel hirdette saját fordítását a *Hazai ,s Külföldi Tudósítások* hasábjain. Vö. *Hazai ,s Külföldi Tudósítások*, 1. évf., 42. sz., 1827. (máj. 26.) 337.

[67] Szőke olvasókönyve a korban népszerű Georg Friedrich Seiler lutheránus teológus és főiskolai tanár *Allgemeines Lesebuch für den Bürger und Landmann* (1790) adaptációján alapult. Ld. Szőke Ferencz: *A' Tudományok rövid Summája. A' Kisebb Okosbéli Gyermekek Számára készített olvasni való könyv*. Első Kötés. Posony, Wéber Simon Péter, 1806; Fejér György: *Anthropologia vagy is az ember esmértetése*. Buda, Magyar Királyi Universitás, 1807; Fejér György: „A tudományok encyclopaediája rövid rajzolatban I–II". *Tudományos Gyűjtemény*, 2. évf., 1. sz., 1818. 3–38; 2. sz. 3–48; Ruszek József: *A filozofiának előljáró értekezései*,1–3. köt., Veszprém, Számmer Klára, 1812; Bachich József: *A legszükségesebb tudományoknak veleje, a' szép Tudományokat Kedvellőknek számokra*. Funke Német Originálissából magyarosíttatott, és némelly Tzikkelyeiben meg-bővíttetett 's magyaráztatott. Pozsony, Wéber Simon Péter és Fija, 1821; Nyiry István: *A tudományok öszvesége*, 1–3. köt., Sárospatak, Nádaskay András, 1829–31.

felfejtésekor a mennyiségi növekedésen túl legalább annyira fontosnak tekinthető az a kortárs felismerés, hogy Apáczainak az alstedti szisztémát közvetítő kora újkori művét leszámítva a XIX. századig nem állt rendelkezésre olyan magyar nyelvű enciklopédikus mű, amely a tudományok valamennyi területéről átfogó képet nyújtott volna. A „magyar enciklopédia" megteremtésének szándéka következésképp az összeurópai folyamatokkal való számvetésként és az erősödő nemzeti tudományépítésre történő reflexióként is értelmezhető. Miközben felhívta a figyelmet a historizálandó hagyományok töredékes jelenlétére, egyúttal az újabb tudományos tendenciák közvetítésének szükségét is hangsúlyozta.[68] A magyar enciklopédia körül kialakult viták korabeli kontextusa ennél szélesebb volt. Így egy átfogóbb vizsgálatnak a szógyűjtések és szótárirodalom XVIII. századi felfutását, a század végén kibontakozó nyelvpolitikai és nyelvművelő vitákat, a németországi piaci hatást, valamint a Magyar Tudós Társaság felállítását és a *Tudományos Gyűjtemény* megindulását egyaránt számításba kell vennie.

Ami a tudománytörténeti vonatkozásokat illeti, további fontos fejleménynek tekinthető az enciklopédia és szótárirodalom körüli módszertani viták felélénkülése. Ezen belül is egy párhuzamos jelenséget érdemes kiemelni. Egyrészt feltűnő, hogy műfaji értelemben a hivatkozott művek többsége olyan pedagógiai munkának tekinthető, amely igyekezett összekapcsolni a tudománytörténeti elbeszélés és az általános tájékozódás igényét az edukációs funkcióval. Ennek következtében akarva-akaratlanul transzparenssé tette a folyamatot, melynek során a *historia litteraria*-alapú tudományfelfogás általános tudománytörténetté alakult. Másodsorban, a történeti tárgyalásmódot követő kiadványokban és tanulmányokban is gyakran reflektált kérdéssé vált a sokszor széttartó eredményeket produkáló szótárirodalmi törekvések egységes mederben tartása és tudományos rendszerbe foglalása.[69] Utóbbi megközelítésben a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain kibontakozó vita további szempontokat kínál a korabeli enciklopédikus irodalom tudománytörténeti fejlődésével kapcsolatban.

Ezek közül érdemes kiemelni, hogy miközben a tudományos rendszerépítés kontextusát a magyarországi nyelvpolitikai viták alakítják ki, a célkitűzés fő eszmei referenciáját a kantiánus és posztkantiánus kritika reminiszcenciái dominálják. Az elképzelés, hogy a „magyar enciklopédiát" egy filozófiai-tudományos rendszerre kell alapozni az implikációk terén már jelen volt Fejér Györgynek a kantiánus és hegeliánus rendszert közvetítő tanulmányában, Balogh Sámuelnek a Schelling „őstudás" fogalmára épülő spekulatív rendszerelméletében, illetve Almási Balogh Pálnak az egész vitát összefoglaló „literaria históriás", egyúttal már

[68] Ld. Balogh Sámuel diagnózisát. Balogh Sámuel: „Methodológiai próbatétel. Rövid Elő-értések". *Tudományos Gyűjtemény*, 9. évf., 9. sz., 1825. 74–75.

[69] A célkitűzés, hogy a *historia litteraria* gyűjteményes, történeti tárgyalásmódjára épülő enciklopédikus tudománytörténet reflexió alá vonja a nyelvpolitikai és nyelvújító viták eredményeit, szó szerint megtalálható volt Nyiry István munkájának bevezetőjében. Ld. Nyiry, i. m., 3–5.

filozófiatörténeti perspektívákat is mozgató pályamunkájában.[70] Az eredeti hegeli és schellingi intenciókhoz igazodva a magyarországi szerzők is azt az elképzelést fogalmazták meg, hogy a filozófiai rendszer alapjaira építkezve megmutathatóvá válnak majd a tudományágak közötti kapcsolódások. Az összefüggéseket pedig egy kar vagy egy nagyobb – módszertanilag megalapozott – „tudáskör" egységében lehet szemléltetni. Ahogy az tudható, az enciklopédikus tudomány- és filozófiatörténetnek ez a megközelítése a végeredményt tekintve azonban éppen ellentétes módon nem a tudományok egységes rendszerének létrehozását, hanem a bölcsészet- és természettudományok elválását segítette elő.[71]

A tudományos rendszerépítés és a tudománytörténeti összefoglalás kettős célkitűzésének összeegyeztetése a gyakorlatban sokszor konfliktusba került egymással. Ennek a feltételrendszernek valójában Lánghy István fordítása is csak részlegesen tudott megfelelni. A tudományos rendszer szempontjából mind a *Wissenschaftskunde*, mind az *Encyclopaedia* az egyetemi oktatás elvárásaihoz igazodva a *historia litteraria*-alapú tudománytörténet osztályozását közvetítette. Még ha el is ismerte a kantianizmus tekintélyét, nem állított fel új tudományos klasszifikációt. Szigorú értelemben a kantiánus tudományfelfogás így csak a filozófia tudományát tárgyaló harmadik fejezetben érvényesülhetett.[72] A korban egyre intenzívebbé váló nyelvpolitikai vitákhoz – a terminológiai kérdések és két intervenció kivételével – azonban Lánghy fordítása már nem szólt hozzá.[73]

Konklúzió: tudománytörténetek és a felvilágosodás vége Magyarországon

A felvilágosodás kommunikációs eszköztárának kimerülése nem kizárólagos kontextusát jelentette az enciklopédikus irodalom átalakulásának és további fejlődésének.[74] Ebben az értelemben a magyar nyelvű enciklopédiák könyvpiaci megjelenése fontos – még ha nem is egyedüli – indikátorát képezte a felvilágosodás utáni folyamatoknak. A magyarországi vonatkozásokra tekintettel a

[70] Vö. Fejér, *A tudományok enciklopédiája*, 1–2. köt; Balogh, i. m.; Almási Balogh Pál: „Felelete ezen kérdésre: […] Tudományos mivelödésünk története idöszakonként mit terjeszt elénkbe a' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?" In: *Philosophiai Pályamunkák*. Kiadja a' Magyar Tudós Társaság, 1. köt., Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1835. 1–199.

[71] Schneider, *Die Erfindung des allgemeinen Wissens*, 86.

[72] Eschenburg, i. m., 94–315; Lánghy, i. m., 131–190.

[73] A fordító első közbeavatkozása a nyelvek eredetét tárgyaló filológia-tudomány fejezetben volt olvasható. Itt Lánghy Gyarmathi Sámuel eredményeire hivatkozva egy teljes oldalnyi jegyzetben hívta fel az olvasó figyelmét Eschenburg tévedésére, amikor a német szerző a lapp és a magyar nyelvet a szláv nyelvcsaláddal hozta összefüggésbe, és nem vette figyelembe a magyar *idioma incomparabile* karakterét, a keleti leszármazást, valamint a finn és lapp nyelvekkel való szorosabb rokonságot. Lánghy, i. m., 45–46. Lánghy második fordítói megjegyzését a jogtudományokat tárgyaló hetedik fejezethez fűzte. Itt mindössze egy rövid nyomatékosításról volt szó, melyben a fordító felhívta az olvasó figyelmét, hogy véletlenül se keverje össze a német birodalmi jogtörténetet az attól gyökeresen különböző magyar közjogéval. Lánghy, i. m., 459.

[74] A XIX. század eleji újabb tendenciák között érdemes kiemelni a *Konversationslexikon*ok terjedését. A műfajhoz ld. Schneider, i. m., 96; Dieser, i. m., 146. A magyarországi vonatkozásokhoz ld. Tóth Orsolya: „A Conversations–Lexikon-i pör és az írásos hagyomány". In: *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Szerk. Takáts József, Budapest, Kijárat Kiadó, 2000. 89–100.

felvilágosodás legitimációs erejére támaszkodó enciklopédia-szerzők, fordítók és kompilátorok – engedelmeskedve a kiadói és könyvpiaci elvárásoknak – a XIX. század első és második évtizedében kezdték el műveiket a lexikonok és szótárak igényeihez igazítani. Ezzel az általános enciklopédia a szakszótárak és általános tudást közvetítő lexikonok kiegészítő irodalmává vált. A hangsúlyeltolódás tudományelméleti szempontból is megalapozottnak tekinthető. Az általános tudományrendszert legitimáló elvi és elméleti elvárások a gyakorlatban sokszor nem voltak megvalósíthatók. Összeegyeztetésüket a szótár- és lexikonirodalom, valamint a *historia litteraria*-alapú tudománytörténetek praktikus célkitűzéseivel pedig számos tényező gátolta. Mindemellett arról sem szabad megfeledkezni, hogy miközben eszmei inspirációit tekintve egy összeurópai átrendeződésről van szó, magyarországi kontextusban az enciklopédikus tudomány ideája a XVIII. század második felétől a nyelv- és szótárirodalommal összekapcsolódó nyelvpolitikai törekvésekkel fonódott össze.[75] A műfajtörténet felől nézve az általános enciklopédiának így csak korlátozott lehetősége nyílt arra, hogy a nyelvművelés tudománypolitikai programjától elkülönülve találja meg helyét az éppen nemzeti *literariá*kra bomló magyarországi könyvpiacon. A korszakban az általános enciklopédia ígérete ezzel együtt sem veszett feledésbe. Reflektálva a nemzeti tudományépítés előtt álló kihívásokra a XIX. század során további vállalkozásokat inspirált.[76]

Független kutató
bokiti@gmail.com

[75] Ezt a Magyar Tudós Társaság küldetéslevele és a később kiépült akadémiai intézményi struktúra is jól szimbolizálta.

[76] Ezek közül érdemes kiemelni Vállas Antal (1809–1869) hétkötetes torzóban maradt *Nemzeti encyclopaediá*ját (1848), amely – az általános enciklopédia és a szaklexikon összeolvasztásával – kísérelte meg Magyarország és Erdély teljes statisztikai (állami, földrajzi, történeti) feldolgozását.

Mellékletek

1. A' Tudományok esméretére tanító könyv. Talprajzolat a' tudományok' öszves előterjesztésére. Eschenburg Joachim János [...] német nyelven készíttetett harmadik kiadása szerént magyarúl közli Lánghy István. Pest, Petrótzai Trattner Mátyás, 1827.

URL: https://books.google.hu/books?id=2iVUAAAAcAAJ&pg=PP7&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (Hozzáférés: 2025. 12. 28.)

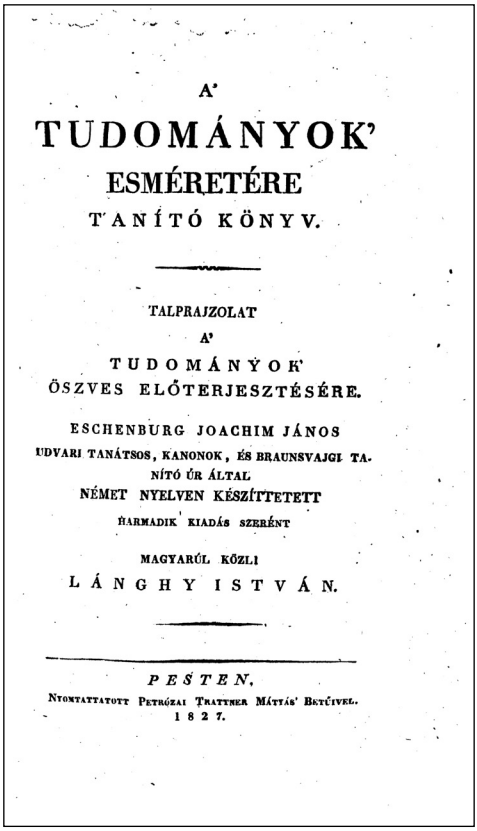

A'

TUDOMÁNYOK'

ESMÉRETÉRE

TANÍTÓ KÖNYV.

TALPRAJZOLAT

A'

TUDOMÁNYOK'

ÖSZVES ELŐTERJESZTÉSÉRE.

ESCHENBURG JOACHIM JÁNOS

UDVARI TANÁTSOS, KANONOK, ÉS BRAUNSVAJGI TANÍTÓ ÚR ÁLTAL

NÉMET NYELVEN KÉSZÍTTETETT

HARMADIK KIADÁS SZERÉNT

MAGYARÚL KÖZLI

LÁNGHY ISTVÁN.

PESTEN,

Nyomtattatott Petrótzai Trattner Mátyás' Betűivel.

1827.

2. Encyclopaedia vagy a' Tudományok esméretére tanító könyv. Talprajzolat a' tudományok' öszves előterjesztésére. Eschenburg Joachim János [...] német nyelven készíttetett harmadik kiadása szerént magyarúl közli Lánghy István. Pest, Petrótzai Trattner J. M. és Károlyi István, 1828.

URL: https://books.google.hu/books?id=BzczAQAAMAAJ&pg=PP5&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (Hozzáférés: 2025. 12. 28.)

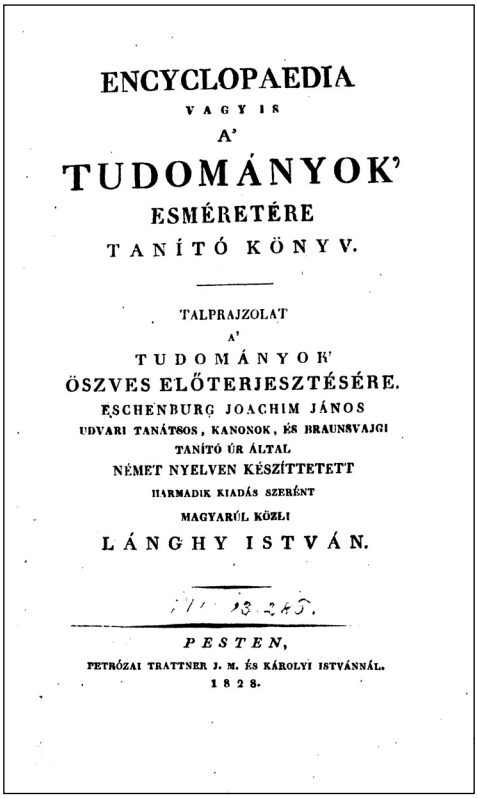

ENCYCLOPAEDIA

VAGY IS

A'

TUDOMÁNYOK'

ESMÉRETÉRE

TANÍTÓ KÖNYV.

TALPRAJZOLAT

A'

TUDOMÁNYOK'

ÖSZVES ELŐTERJESZTÉSÉRE.

ESCHENBURG JOACHIM JÁNOS

UDVARI TANÁTSOS, KANONOK, ÉS BRAUNSVAJGI

TANÍTÓ ÚR ÁLTAL

NÉMET NYELVEN KÉSZÍTTETETT

HARMADIK KIADÁS SZERÉNT

MAGYARÚL KÖZLI

LÁNGHY ISTVÁN.

PESTEN,

PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI ISTVÁNNÁL.

1828.

3. A tudományok osztályok szerinti klasszifikációja Johann Georg Sulzer, Johann Joachim Eschenburg és Lánghy István műveiben

Forrás: „Enciklopédia magyar nyelven? Késő felvilágosodás és enciklopédizmus Lánghy István Eschenburg-fordításában (1827/1828)" (Elhangzott: 2025. 05. 16., Szeged)

J. G. Sulzer, Kurzer Begriff aller Wissenschaften und andern Theile der Gelehrsamkeit	J. J. Eschenburg, Lehrbuch der Wissenschaftskunde, ein Grundriß encyklopädischer Vorlesungen				Lánghy I. (ford.), Encyclopaedia, vagy is a tudományok esméretére tanitó könyv
1772 (3te)	**1792 (1te)**	**1800 (2te)**	**1809 (3te)**	**1813 (3te)**	**1828 (2-dik)**
Einleitung 5–9. (S. 5)	Vorläufige Begriffe 3–11. (S. 9)	Einleitung 3–14. (S. 12)	3–14. (S. 12)	3–15 (S. 13)	Bévezető 1–14. (15 old.)
I. Die Philologie 9–23. (S. 15)	I. Philologische Wissenschaften 14–38. (S. 25)	15–45. (S. 31)	15–45. (S. 31)	16–51. (S. 36)	I. A' Nyelv-tudományok (Scientiae Philologicae) 15–58. (44 old.)
II. Von der Historie 24–54. (S. 31)	II. Historische Wissenschaften 39–91. (S. 53)	46–95. (S. 50)	46–93. (S. 48.)	52–105. (S. 54)	II. Történet-tudományok 59–130. (72 old.)
III. Die Künste 54–73. (S. 20)	III. Philosophische Wissenschaften 92–135. (S. 44)	96–138. (S. 43)	94–135. (S. 42)	106–150. (S. 45)	III. Böltseszmélkedés-tudomány (Scientiae Philosophicae) 131–190. (60 old.)
IV. Die Mathematik 74–106 (S. 33)	IV. Mathematische Wissenschaften 136–168. (S. 33)	139–173. (S. 35)	136–169. (S. 34)	151–187. (S. 37)	IV. Mekkoraság-tudományok (Scientiae Mathematicae) 191–240. (50 old.)
V. Die Physik 107–139. (S. 33)	V. Physische Wissenschaften 169–216. (S. 48)	V. Natur-Wissenschaften 174–232. (S. 59)	170–230. (S. 61)	188–256. (S. 69)	V. Természet-tudományok (Scientiae Naturae) 241–328. (88 old.)
VI. Die Philosophie 139–188. (S. 50.)	VI. Medicinische Wissenschaften 217–254. (S. 38)	VI. Arznei - Wissenschaften 233–273. (S. 41)	231–270. (S. 40)	257–299. (S. 43)	VI. Orvosi-tudományok (Scientiae Medicae) 329–394. (66 old.)
VII. Die Rechtsgelehrsamkeit 189–211. (S. 23)	VII. Jurisitische Wissenschaften 255–302. (S. 48)	VII. Rechtswissenschaften 274–322. (S. 49)	271–319. (S. 49)	300–351. (S. 52)	VII. Törvény-tudományok (Scientiae Juridicae) 395–460. (66 old.)
VIII. Die Theologie 212–240. (S. 29)	VIII. Theologische Wissenschaften 303–338. (S. 36)	323–360. (S. 38)	320–360. (S. 41)	352–392. (S. 41)	VIII. Isten-tudományok (Scientiae Theologicae) 461–516. (56 old.)
240.	vi + 354.	x + 366.	xxvi + 366.	xxiv + 398.	xxii + 516.